

Aika arvioida valistuksen ja materialismin perintö

PAULIINA KAINULAINEN

Suomalainen mielenmaisema on kuin vedestä nouseva kallioseinä. Koko identiteettimme rakentuu ikäikäisten myyttien ja perinteiden varaan, suurin osa siitä on veden alla. Moderni nykysuomalainen on kallion huippu pinnan yllä. Kalliomaalauksemme kuuden-seitsemän vuosituhannen takaa kertovat, että ihmisen suhde eläimiin on ollut täysin toisentyypinen kuin nyt: ihmisen ja eläimen raja on ymmärretty häilyvänä, muuttavana. Suhde luontoon on ollut syvän yhteenguuluvuuden ja kunnioituksen, pelonkin värittämä. Sanalla sanoen ihmisellä on ollut vahva luonnon pyhyden taju.

Missä tämä pyhyden taju on nyt? Jotkut eläimet on alistettu tehdasmaisen lihantuotannon välineiksi. Metsiä avohakataan hyvin tehokkaasti, uraanivaltausalueilla kairataan reikiä pohjaveteen saakka. Kun luonto pirstaloituu, pirstaloituu myös ihmisen mieli.

Miten tähän on tultu? Missä vaiheessa pyhyden tajumme katosi ja miksi? Miten tästä pääsee eteenpäin? Pohdin näitä kysymyksiä teologina, sillä teologiset ja filosofiset ajattelumallit ovat aina vaikuttaneet siihen, miten ihminen ymmärtää paikkansa luonnon kokonaisuudessa. Lyhyt aatehistoriallinen katsaukseni vetää väistämättä mutkat suoriksi. Keskeinen väitteeni on, että länsimaisen, protestanttisen kulttuurimme silmässä on pari suurta

malkaa: niitä on syytä tarkastella lähemmin, jotta pyhyden paluu mahdollistuisi.

ENSIMMÄINEN MALKKA: VALISTUKSEN PERINTÖ

1700-luku oli valistuksen aikaa. Länsimaisen ihmisen ajattelun syvärakenteessa tapahtui järjestyksiä, jotka ovat muovanneet mielenmaisemaamme tähän päivään saakka. Valistus ei ollut tarkkarajainen ohjelma, vaan kokoelma näkökulmia ja uudenlaisia lähestymistapoja. Korostettakoon, ettei valistusta kannata lähestyä mustavalkoisesti niin, että se olisi joko kaiken ihailun arvoinen edistyksen airut tai musta uskonnonvastainen mörkö.

Valistuksen ihanteisiin kuuluivat vapaus, tasa-arvo, humanismi, oppineisuus ja suvaitsevaisuus. Valistuksen lyhdynkantajat kokivat riemua siitä, että oli saatu selityksiä ennen pelottaviksi koettuihin luonnonilmiöihin. Kehittyvän luonnontieteen ja teknologian avulla luonnon voimia kyettiin hallitsemaan. Edistysoptimismi sai vallan.

Valistuksen ihmisihanne oli autonominen yksilö. Suurena päämääränä oli ihmisen vapaus, muun muassa vapaus traditiosta, mytologioista ja kaikista auktoriteeteista. Jumalan sijaan keskiöön nostettiin ihmisen järki. Ilkka Niiniluotoa lainaten: ”Valistuk-

sen päämääränä oli valaista pimeää maailmaa ja hämää ihmismieltä tiedon valolla ja järjen kirkkaudella.” Monissa kielissä sana valistus on sama kuin uskonnollista valaistumista merkitsevä sana. Valistusaate sai jossain määrin uskonnollisen luonteen kun Euroopan älymystö koki kääntymyksen kohti järjen valoa.

Järjen korostus kantoi mukanaan koulutuksen arvostuksen. Koulutuksen myötä ihmisyksilön oli mahdollista tehdä järjeviä valintoja. Valistuksen kestävä myönteinen painotus oli myös suvaitsevaisuuden ihanteen juurruttaminen eurooppalaisuuteen. Sanan- ja uskonnonvapaus saivat sijaa demokratian kehittyessä. Naisille valistuksen projekti näyttäytyi aluksi ambivalenttina. Vaikka ihminen haluttiin ymmärtää universaalisti samanlaisena, ei monia oikeuksia kuitenkaan suotu naisille (eikä esimerkiksi muiden rotujen edustajille). Vähitellen emansipaation ihanne kuitenkin laajeni koskemaan myös naisten vapautumista, esimerkiksi koulutuksen portit avautuivat.

Jos siis valistus on tuonut meille vapautta, kriittisen järjen käyttöä, suvaitsevaisuutta ja demokratiaa, missä koko malka on? Ongelma on siinä, miten tiiviisti valistus on sitoutunut vallitsevaan mekanistiseen, konemaiseen todellisuuskäsitykseen. Jo 1600-luvulta alkaen luonnontieteiden kehittyessä maailma alettiin ymmärtää kuin suurena sieluttomana koneena, joka tottelee matemaattisia luonnonlakeja. Myös eläimen ruumis nähtiin koneena, joten ei ollut estettä tuskallisesti leikellä eläviä eläimiä, tieteen nimissä. Ihminenkin oli kone, tosin tavattoman monimutkainen ja hieno.

Mekanistiseen todellisuuskäsitykseen perustuva kokeellinen tiede on tuonut mukanaan hyviä asioita, esimerkiksi lääketieteen saralla. Luonnon voimia on opittu hallitsemaan, liiankin hyvin. Valistuksen tietoinen päämäärä oli häivyttää ihmisten mielistä luonnon lumo, maan pyhyden taju. Pyhyden tajuun liittyy tietty koskemattomuuden vaatimus ja uuden eurooppalaisen ihmisen tuli päästä hyödyntämään luonnon rikkauksia. Maaäidin sisimmät salaisuudet tuli paljastaa ja ottaa haltuun. Ihmisen tehtävä, *velvollisuus*, oli ottaa luonnonvarat käyttöön. Tämän ajattelun kaikuja kuuluu tänäänkin,

vaikka tietoisuutemme luonnon tasapainon järkkymisestä on aivan toisella tasolla.

Monet ovat sitä mieltä, että mekanistisen valistusajattelun tuoma hyvinvointi on nyt kääntymässä pahoinvoinniksi. Mekanistinen teknologia pirstoo luontoa ja samalla ihmisen mieltä. Ei ole enää varaa liittyä naiivisti valistushenkiseen edistysuskoon. Kun vuosisatojen ajan tietäminen on jatkuvasti eriytynyt, on suunta saatava käännettyä. Nyt tarvitaan asioita yhteen liittävä, integroivaa tietämistä. Tarvitaan tiedettä, joka on joka vaiheessaan tietoinen eettisestä vastuustaan maapallon elämän säilyttämiseksi. Tarvitaan paluuta arvostamaan perinteen kantamaa viisautta. Valistuksen järki tulee pudottaa absoluutin valtaistuimeltaan. Järjenkäyttöä toki tarvitaan yhä kipeästi, mutta yhdistyneen tunteen, intuition ja ruumiillisen kokemuksen antamaan tietoon.

Olemme olleet sokeita sille, miten pitkälle vieraantumismme luonnosta on päässyt. Nyt on aika säilyttää valistuksesta se, mikä on osoittautunut kestäväksi ja irrottautua rohkeasti siitä, mikä on tuhoisaa elämän säilymiselle ja kukoistukselle. On jätettävä taakse valistuksen vastarinta luonnon pyhyden tajulle sekä katteeton optimismi, että ihminen kykenisi ratkaisemaan ympäristöongelmat pelkän järjensä ja teknologiansa avulla. Vasta luonnon pyhyden taju suitsii ahneuttamme. Asennetason muutos ja resursien kohdentaminen ekologisesti kestävä teknologian kehittämiseen kulkevat käsi kädessä.

TOINEN MALKKA: MATERIALISMIN PERINTÖ

Vaikka valistus ilmoitti vastustavansa metafysiikkaa eli kaikkea sitä, mitä ei voida matematiikan ja fysiikan keinoin todistaa, on valistuksellakin omat vahvat metafysiset sidonnaisuutensa. Valistusajattelu liittyi ja liittyi usein materialistiseen näkemykseen. Materialismissa otetaan annettuna totuutena, että vain aineellisuus on todellista. Kaiken olemus on viime kädessä fysiikkaa ja kemiaa. Myös se, mitä ihmisen mieleksi kutsutaan, on palautettavissa fysikaalisiin ilmiöihin, sillä hengen itsenäisyys on näennäistä.

Tällainen käsitys mielen ja aineen suhteesta vaikuttaa olevan voimissaan myös tämänhetkisessä suomalaisessa tiedemaailmassa. Televisiosarjassa *Viisi kulmaa kosmologiaan* tähtitieteilijä Esko Valtaoja piti itseään periaatteessa samantyyppisenä oliona kuin nurkkia nuohoava siivousrobotti, tosin huomattavasti kehittyneempänä. Fyysikko Kari Enqvist kiteytti maailmankatsomuksensa: ”Koneista me olemme tulleet ja koneiksi meidän pitää tuleman.” Keskusteluissa oli mukana kognitiivista uskontotiedettä edustava Matti Kamppinen, joka on teksteissään ilmaissut, että periaatteessa on mahdollista rakentaa uskonnollinen robotti. Hänen mukaansa ”eri elämänalueisiin kuuluvia merkityksiä ja tekoja voidaan mallintaa, eli niillä on formaalisia ominaisuuksia, joita voidaan jäljitellä keinotekoisissa järjestelmissä.”

Mitä tällaisesta vahvasta metafysiikasta pitäisi ajatella? Mielestäni kyseessä on suuri ja vahingollinen malka silmässämme. Tällainen positivistinen tiede tuottaa uutta tietoa omissa rajoissaan, mutta se ei auta meitä todella ymmärtämään ihmistä eikä maailmaa. Ihminen ei ole kone. Eläin ei ole kone. Maailma ei ole kone. Me emme ole tulleet koneista. Maasta me olemme tulleet ja maaksi me jälleen tulemme. Hengen todellisuus on yhtä todellista kuin aineen todellisuus. Jos ihminen ei tavoittele henkensä kehittämistä ja viisautensa kasvattamista, silloin moraalikin näivettyy. Kenties Euroopan verinen historia 1900-luvulla selittyi osaksi suurten aatteiden kuten natsismin ja reaaliosialismin sidoksilla materialismiin.

Entä 2000-luvulla? Mistä kumpuaa ihmisviha? Materialistiseen ajatteluun kuuluu, että ihmisen erityinen arvo suhteellistetaan. Iskulauseena voi olla vaikkapa ”Ihmisyys on yliarvostettua”. Tämä on toisaalta asianmukaista, sillä ei ole hyvästä ajatella itseriittoisesti, että ihminen olisi joka suhteessa luomakunnan kruunu. Mutta ihminen on silti mittaamattoman arvokas: ihmiselle on kehittynyt erityinen taju asemastaan maailmankaikkeudessa ja hänellä on suurin vastuu maapallon tulevaisuudesta. Tätä ei tule kieltää materialismin tapaan. Eräs materialismin puolestapuhuja, uusliberalisti Francis Fukuyama ilmaisee ihmiskäsityksensä näin:

”Moderni luonnontiede näyttää kuitenkin osoittavan, ettei ihmisen ja luonnon välillä ole olennaista eroa, että ihminen on vain pitemmälle jäsentynyt ja johdonmukaisemmin toimiva limamuodostelma.” Tällaisen limamuodostelman luonnollinen ominaisuus on ahneus. Kun henkeä ei ole eikä tarvitse ponnistella kehittääkseen henkisiä kykyjä, tulee ihmisen toimeliaisuuden suuntautua materiaallisen hyvän tavoitteluun. Tällaisen uuden yhteiskunnan luomiseksi on tarvittaessa sallittua käyttää väkivaltaa toisia ihmisiä ja luontoa kohtaan.

Ahneuden, kilpailun ja toisten pelistä pudottamisen arvomaailma on nykysuomalaista arkipäivää. Se on hyvin kaukana kristinuskon ydinarvoista. Kuitenkin kristinuskon on ollut jokseenkin hampauton valistuksen ja materialismin pusikoittaessa eurooppalaisen mielenmaiseman. Miksi näin? Myös läntisen kristillisyytemme silmässä on suuri malka. Jeesus Nasaretilaisen sanoin: ”Kuinka näet roskan veljesi silmässä, mutta et huomaa, että omassa silmässäsi on hirsi?” (Matt. 7:3.)

KOLMAS MALKKA: KRISTINUSKO PLATONISMIN KAHLEISSA

Jos halutaan sanoa jotain kaunista materialismista, niin kiitetään sitä siitä, että se todella arvostaa ainetta, materiaa. Eikö tämän tulisi olla yhteistä juutalais-kristillisen perinteen kanssa? Raamatun alussa Jumala luo taivaan ja maan. Maan tomusta hän muovaa ihmisen ja puhalttaa häneen elämän hengen. Seemiläisen käsityksen mukaan ihminen oli erottamaton ruumiin ja sielun kokonaisuus. Myös kristinuskosta muodostui hyvin ruumismyönteinen usko. Jopa keskeiset opit heijastavat tätä. Jumala tuli Jeesuksessa Kristuksessa ihmisruumiiseen. Pyhät sakramentit ovat ruumiillista tapahtumista, pesemistä, syömistä ja juomista. Sakramentaalinen ajattelu on aina kantanut tajua materian suuresta arvosta, vaikka ympärillä olisivat vaikuttaneet toisentyypiset aatteet.

Mitä tapahtui näille painotuksille, joista olisi voinut muodostua kauniilla tavalla ruumiillisuutta arvostava kristinuskon? Miksi kristilliset yhteisöt ovat usein näyttäneet ruumista halveksivina,

seksuaalikielteisinä ja luonnon hyvinvoinnista välinpitämättöminä? Kristinuskon tulkinnat lähtivät jo varhain vääriin suuntaan. Kun kristillinen kirkko levisi hellenistiseen maailmaan, kreikkalaisen filosofian vaikutuspiiriin, kristityt halusivat tulkita sanomaansa siten, että hellenistiseen ajatteluun totuneet ymmärtäisivät sen. Kirkkoisät olivat perehtyneet muiden muassa Platonin ajattelusta ammentavaan jyrkän dualistiseen uusplatonismiin. Siinä erotetaan toisistaan mieli ja ruumis, järki ja tunne, ihminen ja luonto, mies ja nainen. Lisäksi nämä todellisuuden eri puolet asetetaan hierarkkiseen asemaan toisiinsa nähden, esimerkiksi siten, että mieli ainoastaan on arvokas, ruumis on mielen vankila; ihminen on luonnon yläpuolella, mies naisen. Tällaisessa viitekehyksessä ruumiillisuus, naiseus, seksuaalisuus ja maa saivat negatiivisen etumerkin. Erityisesti kirkkoisä Augustinuksen tuotanto vaikutti siihen, että tällainen ruumiillisuuden ja luontokäsityksen suhteen vahingollisen ambivalentti kristinuskon tulkinta alkoi levitä läntisessä teologiassa. Sen aiheuttamat vammat tuntuvat yhä.

Kristinuskon on aika löytää alkulähteiden arvokkaat kokonaisvaltaiset piirteet. Muuten se näivettyy eikä kykene tarjoamaan uskottavaa vastavoimaa valistuksen ja materialismin voittokululle. Tarvitaan kristillisen perinteen mystisen ulottuvuuden eli tunteen, kokemuksen ja runollisen kielen arvonalustusta. On irrottauduttava patriarkalisista, miesten valtaa korostavista tulkinnoista. Vasta tällainen ihmisyden kaikkia ulottuvuuksia arvostava usko tekee mahdolliseksi luoda riittävän voimakkaita symboleja, jotka ravistelevat arvojamme ja asenteitamme.

On aika sanoa: ihmisruumis on pyhä ja koskematon; ihmisen sielu on pyhä ja koskematon; maa on pyhä ja koskematon. Maa tarkoittaa tässä maaperää, vettä ilmakehää, puita, eläimiä – luomakunnan kokonaisuutta. Se kaikki on pyhää, koska kristillisen uskomme mukaan Jumala on siinä läsnä Luojana ja Pyhänä Henkenä. Ei ole kyse panteismista vaan panenteismista. Jumala on myös luomakuntaansa äärettömästi suurempi, mutta maapallon nykytilanteessa on tarpeen korostaa hänen läheisyyttään ja ammentaa siitä voimaa välttämättömään muutokseen.

Tällainen luonnon pyhyiden taju on ollut luontaista esi-isillemme ja -äideillemme näillä main. Oma kulttuurimme on rikas aarreaitta, josta on hyvä ammentaa kun etsitään parannuskeinoa sairastuttavaan vieraantumiseen luonnosta ja sen viisaudesta. Meillä suomalaisilla on kaksi voimanlähdettä: oma menneisyytemme ja kohti kokonaisvaltaisuutta kulkeva kristillinen usko. Näiden kahden perinteen virran vuorovaikutuksessa on voimaa, jota nyt tarvitaan.

LOPPUARVIO

Mielelme maisemassa on sokeita pisteitä, jotka täytyy tuoda valoon. Valistuksen ja materialismin aatteista tulee säilyttää se, mikä niissä on elämää ja sen monimuotoisuutta puolustavaa. On tietoisesti irtauduttava siitä, mikä uhkaa maapallon elämän tulevaisuutta. Tämä ei ole yksinkertaista, mutta se on välttämätöntä. Haaste suuntautuu erityisesti tieteen maailmalle, sillä tieteellä on länsimaisessa kulttuurissa vahva asenteita muokkaava valta-asema. Samoin pyhyiden tajun paluu haastaa talouselämän äärimuodot, jotka perustuvat puhtaalle inhimilliselle ahneudelle.

Haaste suuntautuu myös kristillisille kirkkoille ja niiden teologioille. Ilmastonmuutos ja muut suuret ympäristöongelmat ovat ensisijaisesti oireita moraaliseen ja hengelliseen häiriötilaan. Ongelmat lähtevät ihmisten korvien välistä. Myös lääkkeen täytyy löytyä osittain hengellisyyden alueelta eli kokonaisvaltaisesta, maanläheisestä uskosta: tarvitaan syvää vuorovaikutusta teologian ja luonnontieteiden kesken; tarvitaan viisautta, joka parantaa vieraantumismme maasta; tarvitaan maan pyhyiden tajuja.

KIRJALLISUUTTA:

FUKUYAMA, FRANCIS

1992 *Historian loppu ja viimeinen ihminen*. Suom.

Heikki Eskelinen. Porvoo-Helsinki-Juva: WSOY.

KAINULAINEN, PAULIINA

2005 *Maan viisaus: Ivone Gebaran ekofeministinen*

- käsitys tietämisestä ja teologiasta*. Joensuu: Joensuun yliopiston teologisia julkaisuja 13.
- 2007 *Pyhän kosketus luonnossa: Johdatus kristillisen ekoteologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.
- KALLIO-TAMMINEN, TARJA
- 2006 *Kvanttilainen todellisuus: Fysiikka ja filosofia maailmankuvan muovaajina*. Helsinki: Yliopistopaino.
- KAMPPINEN, MATTI
- 2004 "Uskontotieteen ominaisuuksia ja omituisuuksia". *Mikä ihmeen uskonto? Suomalaisten tutkijoiden puheenvuoroja uskonnosta*. Toim. Tom Sjöblom ja Terhi Utriainen. Helsingin yliopiston uskontotieteen laitos.
- KESKITALO, JUKKA
- 1999 *Kristillinen usko ja moderni kulttuuri: Lesslie Newbiginin käsitys kirkon missiosta modernissa länsimaisessa kulttuurissa*. Helsinki: Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 218.
- OJANSUU, JOHANNES
- 2004 *Pyhyys: Rajalla oleva ihminen*. Helsinki: WSOY.
- OUTRAM, DORINDA
- 2005 *The Enlightenment*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- WWW.KULTTUURIFOORUMI.FI